International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

महाराष्ट्र शासनाच्या १९६० ते २०२५ या काळातील औद्योगिक धोरणांचा भौगोलिक आढावा आणि भविष्यातील दिशा

डॉ. नामदेव शामराव आडनाईक

सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, चंद्राबाई-शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर.

Corresponding Author – डॉ. नामदेव शामराव आडनाईक

DOI - 10.5281/zenodo.18491446

सारांश:

महाराष्ट्र हे भारताचे आर्थिक हृदय आहे. राज्य औद्योगिकरणाच्या विकासात, भौगोलिक असमतोल आणि सतत बदलत्या जागतिक आर्थिक परिस्थितीचा सामना करत आले आहे. १९६० मध्ये राज्याच्या निर्मितीपासून ते २०२५ पर्यंत, राज्य शासनाने अनेक औद्योगिक धोरणे आखून त्यांची अंमलबजावणी केली, ज्यांचा मुख्य उद्देश औद्योगिक वाढीला चालना देणे आणि ती विस्तारणे हा होता. या शोध निबंधात सहा दशकांच्या कालावधीतील धोरणांचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून आढावा घेतला आहे. प्रारंभीच्या काळात औद्योगिक विकास मुंबई-पुणे येथे केंद्रित होता, त्यानंतर औद्योगिक विकास करण्यासाठी मागासलेल्या प्रदेशांकडे लक्ष दिले गेले. यामध्ये औद्योगिक वसाहती व पट्टे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZs) आणि गतिशील समूह यांचा समावेश होता. तथापि, भौगोलिक असमानता कायम राहिली आहे. या शोध निबंधातून असे दिसून येते की, भविष्यातील धोरणांनी समूह-आधारित दृष्टिकोन, हरित आणि शाश्वत उद्योग, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि नवोनिर्मित केंद्रे, तसेच अविकसित प्रदेशांमध्ये मूलभूत सुविधांवर भर देणे आवश्यक आहे. राज्यात गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी सुधारित पायाभूत सुविधा, कुशल कामगार आणि सुस्थापित नियामक संरचना निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे.

प्रस्तावना:

औद्योगिक धोरणे केवळ आर्थिक वाढीचे साधन नसून प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी, रोजगार निर्मिती आणि सामाजिक-आर्थिक विकास गतीने पुढे नेण्यासाठी महत्वाची आहेत.

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत राज्य मानले जाते. स्वातंत्र्योत्तर काळात, द्विभाषिक महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर, राज्याने औद्योगिक विकासाला प्राधान्य दिले. मुंबई हे देशाचे आर्थिक केंद्र असल्यामुळे सुरुवातीला मुंबई-पुणे परिसरात वस्त्रोद्योग, जहाजबांधणी, रसायन उद्योग यांचा विस्तार झाला. परंतु या विकासामुळे प्रादेशिक असमानता वाढली. विदर्भ, मराठवाडा, कोकण या भागांमध्ये औद्योगिक गुंतवणूक कमी प्रमाणात झाली.

१९८० नंतर शासनाने प्रादेशिक संतुलन साधण्यासाठी औद्योगिक वसाहती, औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC) आणि विविध प्रोत्साहन योजना राबविल्यामुळे पुणे, नाशिक, औरंगाबाद येथे ऑटोमोबाईल व इलेक्ट्रॉनिक्स उद्योग वाढले. नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा या भागात खनिजाधारित उद्योगांना चालना मिळाली.

२००० नंतर माहिती तंत्रज्ञानामुळे पुणे, मुंबई, नवी मुंबई हे आयटी केंद्र बनले. विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZ) स्थापन झाली. जागतिकीकरणामुळे महाराष्ट्राने परकीय गुंतवणूक आकर्षित केली.

२०१५ नंतर स्टार्टअप्स, उद्योजकता, हरित ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहन उद्योग यांना प्रोत्साहन मिळाले. शासनाने ‘मेक इन महाराष्ट्र’ सारख्या उपक्रमांद्वारे औद्योगिक विकासाला चालना दिली.

सदर शोध निबंधात १९६० ते २०२५ या काळातील औद्योगिक धोरणांचा भौगोलिक आढावा घेतला आहे. तसेच धोरणांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यांच्या अंमलबजावणीचे भौगोलिक स्वरूप, त्यांच्या परिणामांचे मूल्यांकन आणि भविष्यातील दिशा यांचा विचार केला आहे.

गृहितके:

महाराष्ट्र शासनाच्या औद्योगिक धोरणांचा अभ्यास करताना काही मूलभूत गृहीतके मांडलीआहेत.

१. औद्योगिक धोरणे ही आर्थिक विकासाची प्रमुख साधने आहेत.
२. भौगोलिक दृष्टीकोनातून औद्योगिक विकास असमान राहिला आहे.
३. औद्योगिक धोरणे काळानुसार बदललेली आहेत.
४. भविष्यातील धोरणे शाश्वत विकासावर केंद्रित असतील.

उद्दिष्टे:

या शोध निबंधाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. १९६० ते २०२५ या काळातील महाराष्ट्र शासनाच्या प्रमुख औद्योगिक धोरणांचा अभ्यास करणे.
२. राज्याचा औद्योगिक विकास आणि प्रादेशिक असमानतेचा भौगोलिक आढावा घेणे.
३. राज्याच्या औद्योगिक धोरणांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करणे.
४. समकालीन आव्हाने आणि संधींच्या पार्श्वभूमीवर भविष्यातील औद्योगिक धोरणांसाठी सूचना मांडणे.

माहिती संकलन व अभ्यास पद्धती:

सदर शोध निबंध हा दुय्यम माहिती व गुणात्मक स्रोतावर अवलंबून आहे. यामध्ये शासकीय दस्तऐवज, औद्योगिक धोरणे व सर्वेक्षणे, आर्थिक सर्वेक्षणे आणि महाराष्ट्र शासनाच्या विविध खात्यांचे अहवाल, शैक्षणिक ग्रंथ, निबंध, लेख आणि नियतकालिके यांचा समावेश होतो. भौगोलिक माहितीचे ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक पद्धती वापरून विविध धोरणांच्या परिणामांचे मूल्यांकन केले आहे. प्रादेशिक आर्थिक आकडेवारी, गुंतवणुकीची माहिती आणि रोजगार आकडेवारीचा विश्लेषणासाठी वापर करण्यात आला आहे.

औद्योगिक धोरणांचा भौगोलिक आढावा (१९६०-२०२५):

१. प्रारंभिक टप्पा: केंद्रीकरण आणि पायाभूत सुविधा (१९६०-१९८०):

महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर, बंदराच्या सोयी, भांडवलाची उपलब्धता आणि, एक आंतरराष्ट्रीय वित्तीय आणि औद्योगिक केंद्र म्हणून औद्योगिक विकास प्रामुख्याने मुंबई महानगर क्षेत्रात केंद्रित होता. येथे वस्त्रोद्योग, जहाजबांधणी, रसायन उद्योग, पेट्रोकेमिकल्स, इ. उद्योगांचा विकास झाला. पुणे हे शैक्षणिक आणि संशोधन संस्थांमुळे, अभियांत्रिकी आणि ऑटोमोबाईल उद्योगासाठी केंद्र बनले. मुंबई-पुणे पट्ट्यात उद्योगांची प्रचंड वाढ झाली, याउलट

विदर्भ, मराठवाडा, कोकण या भागांमध्ये उद्योगांची कमतरता राहिली.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC) ची १९६२ मध्ये स्थापना झाल्यानंतर शासनाने औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यास सुरुवात केली. तरीही गुंतवणूकदार मुंबई, पुणे, नाशिक, परिसरात, नागपूर-औरंगाबाद इ. प्रमुख शहरांजवळ आणि पश्चिम महाराष्ट्रातच आकर्षित झाले.

विदर्भ, मराठवाडा, आणि कोकण या इतर प्रदेशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक असमानता, ग्रामीण भागात रोजगाराची कमतरता, शहरीकरणाचा वेगवान विस्तार इ. आव्हानामुळे मागासलेपणा निर्माण झाला.

२. प्रादेशिक समतोल आणि प्रोत्साहनांचा टप्पा (१९८०-२०००):

या काळात महाराष्ट्राने औद्योगिक विकासासाठी अधिक व्यापक धोरणे आखली, मागास भागांमधील औद्योगिक विकासावर भर देण्यात आला. शासनाने मागासलेल्या प्रदेशांसाठी विशेष प्रोत्साहन योजना आखल्या. आणि नंतरच्या धोरणांमध्ये विदर्भ, मराठवाडा आणि कोकण प्रदेशासाठी कर सवलती, अनुदान आणि सवलती दिल्या गेल्या यामुळे औद्योगिक वसाहतींचा विस्तार दिसून येतो.

पुणे, नाशिक, औरंगाबाद येथे ऑटोमोबाईल उद्योग, इलेक्ट्रॉनिक्स व अभियांत्रिकी उद्योग, विदर्भात नागपूर-वर्धा-चंद्रपूर हा औद्योगिक पट्टा विकसित होऊ लागला, येथे दगडी कोळसा, लोखंड, सिमेंट हे खनिजाधारित उद्योग निर्माण झाले. मराठवाड्यात औरंगाबाद औद्योगिक केंद्र म्हणून उदयास आले, परंतु तुलनेने येथे कमी गुंतवणूक झाली.

भौगोलिक परिणामांच्या या प्रयत्नांमुळे काही प्रमाणात विकेंद्रीकरण झाले, मुंबई-पुणे पट्ट्याबाहेर काही प्रमाणात उद्योग वाढले, पण असमानता कायम राहिली. पश्चिम महाराष्ट्राचे प्राबल्य कायमच राहिले.

३. जागतिकीकरण आणि विशेष क्षेत्रांचा टप्पा (२०००-२०१५):

१९९१ च्या आर्थिक सुधारणानंतर जागतिकीकरण आणि उदारीकरणामुळे महाराष्ट्रात नवीन औद्योगिक धोरणांवर मोठा प्रभाव टाकला. विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) कायदा, (२००५) हे या काळातील एक प्रमुख धोरण होते तसेच परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी सवलती देण्यात आल्या.

राज्याने विविध ठिकाणी अनेक विशेष आर्थिक क्षेत्रे मंजूर केली, ज्यात मुख्यतः नवी मुंबई, पुणे (हिंजवडी, चाकण), रायगड, नाशिक, ठाणे आणि नागपूर या जिल्ह्यांमध्ये सेझ स्थापन झाले. यामुळे आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक आकर्षित झाली. पुणे, मुंबई, नवी मुंबई येथे आयटी व सेवा उद्योग केंद्र व नागपूरमध्ये लॉजिस्टिक केंद्र बनले. दिल्ली-मुंबई औद्योगिक पट्टा (DMIC) ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील भाग समाविष्ट आहे, त्याची योजना आखण्यात आली.

तथापि, विदर्भ आणि मराठवाड्यातील विशेष आर्थिक क्षेत्रे अपेक्षित यश मिळवू शकली नाहीत, ज्यामुळे प्रादेशिक तफावत आणखी वाढली. ग्रामीण भागात उद्योगांची कमतरता, शहरी भागात गर्दी व पायाभूत सुविधांवर ताण ही आव्हाने कायम राहिली.

४. सर्वसमावेशक वाढ आणि नवीन दृष्टिकोन (२०१५-२०२५):

अलीकडच्या काळात महाराष्ट्राने आधुनिक उद्योगांना प्रोत्साहन दिले., धोरणांचा कल पायाभूत सुविधा-आधारित विकासाकडून ज्ञानाधारित, नवकल्पना आणि शाश्वत उद्योगांकडे झाला आहे.

महाराष्ट्र औद्योगिक (माय इंडस्ट्रीज) धोरण २०१९, स्टार्टअप्स व उद्योजकता, हरित ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहन उद्योग, ग्रामीण औद्योगिक समूह धोरण यावर भर देण्यात आला.

आता नवीन समूह उदयास येत आहेत. पुणे, नाशिक, नागपूर आणि औरंगाबाद येथे इलेक्ट्रिक वाहन आणि बॅटरी उत्पादन केंद्रे बनली. पुणे, मुंबई, नागपूर येथे स्टार्टअप व उद्योजकता केंद्रे म्हणून, नागपूर हे लॉजिस्टिक्स केंद्र म्हणून (मल्टी-मॉडल लॉजिस्टिक्स पार्कमुळे), आणि औरंगाबाद हे वैद्यकीय उपकरणांचे केंद्र म्हणून विकसित होत आहे. हरित ऊर्जा (सौर, पवन ऊर्जा प्रकल्प), लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन म्हणून ग्रामीण औद्योगिक समूह, महिला उद्योजकांसाठी विशेष सहाय्य, 'मेक इन महाराष्ट्र', 'स्टार्टअप महाराष्ट्र' उपक्रम इ. धोरणात्मक बदल महत्वाचे आहेत.

औद्योगिक विकासाचा विस्तार ग्रामीण भागात होऊ लागला, तरीही विदर्भ व मराठवाडा तुलनेने मागे आहे. तथापि, ग्रामीण आणि दुर्गम भागांच्या विकासासाठीची आव्हाने कायम आहेत.

भविष्यातील दिशा:

भविष्यातील औद्योगिक धोरणांनी खालील बाबींवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे:

१. भौगोलिक समावेशनासाठी सुधारित दृष्टिकोन:

प्रत्येक जिल्ह्यासाठी त्याच्या संसाधनांवर आधारित उदा. विदर्भातील कृषी-प्रक्रिया, मराठवाड्यातील वस्त्रोद्योग, कोकणातील पर्यटन आणि मासेमारी इ. जिल्हा-स्तरीय औद्योगिक केंद्र विशिष्ट समूह म्हणून ओळखले पाहिजेत.

मागास भागांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास अंतर्गत रस्ते, रेल्वे, वीजपुरवठा आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटीवर प्रचंड गुंतवणूक आवश्यक आहे.

२. नवीन तंत्रज्ञान आणि नवकल्पनेवर आधारित अर्थव्यवस्थेकडे संक्रमण:

आयटी, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय), मशीन लर्निंग, इंटरनेट ऑफ थिंग्स, ३ डी प्रिंटिंग आणि रोबोटिक्स आणि ब्लॉकचेन सारख्या चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या तंत्रज्ञानांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.

पुणे आणि मुंबईबाहेर नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर आणि अमरावती यासारख्या शहरांमध्ये इन्क्युबेशन सेंटर्स आणि नवकल्पना पार्क स्थापन करून स्टार्टअप इकोसिस्टमचा विस्तार करणे येथे डिजिटल उद्योगांचे केंद्र विकसित होईल.

ग्रामीण भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करून लघु उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत जोडले जाईल.

३. शाश्वतता आणि हरित उद्योग:

कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी हरित ऊर्जा, पुन:वापर तंत्रज्ञान, आणि पर्यावरणीय मानकांचे पालन आवश्यक ठरेल. औद्योगिक वसाहतींमध्ये हरित पायाभूत सुविधा (सौर आणि पवन ऊर्जा), बायोमास ऊर्जा उत्पादनाला चालना देणे, विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाड्यासारख्या सूर्यप्रकाश-समृद्ध प्रदेशांमध्ये हरित ऊर्जा प्रकल्पांना प्रोत्साहन देऊन औद्योगिक विकास शाश्वत करणे आवश्यक आहे. इलेक्ट्रिक वाहन उद्योग, बॅटरी उत्पादन, आणि चार्जिंग पायाभूत सुविधा यांचा विस्तार होईल.

भविष्यातील धोरणे पर्यावरणपूरक उद्योगांवर केंद्रित असतील. कचऱ्याचे व्यवस्थापन, पुन:वापर आणि उत्पादन प्रक्रियेत संसाधन कार्यक्षमतेवर भर देणे.

४. कौशल्य विकास, मानवी संसाधने आणि प्रादेशिक संतुलन:

प्रादेशिक औद्योगिक गरजेनुसार स्थानिक कामगारांना प्रशिक्षण देणे, तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्थांसोबत सहकार्य करणे.

विदर्भ, मराठवाडा, कोकण या भागांमध्ये औद्योगिक गुंतवणूक वाढविणे आवश्यक आहे. औद्योगिक समूह, विशेष औद्योगिक वसाहती, आणि प्रोत्साहन योजना राबवून प्रादेशिक असमानता कमी करता येईल. नागपूरला लॉजिस्टिक केंद्र म्हणून विकसित करून विदर्भातील उद्योगांना चालना देता येईल.

५. उद्योजकता व स्टार्टअप्स:

स्टार्टअप्ससाठी निधी, प्रशिक्षण, आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश यांना प्रोत्साहन दिले जाईल. ग्रामीण भागात उद्योजकतेला चालना देऊन स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योग विकसित करता येतील.'स्टार्टअप महाराष्ट्र' सारख्या उपक्रमांना अधिक व्यापक स्वरूप दिले जाईल.

६. जागतिक स्पर्धा व गुंतवणूक:

महाराष्ट्राने परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी धोरणे आखणे आवश्यक आहे. जागतिक स्पर्धेत टिकाव धरण्यासाठी उत्पादनक्षमता, गुणवत्ता, आणि नवोन्मेष यांवर भर दिला जाईल. औद्योगिक धोरणे जागतिक मानकांशी सुसंगत असणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्राने औद्योगिक अग्रगण्य म्हणून आपली ओळख निश्चित केली आहे, परंतु भौगोलिक असमानता हे एक आव्हान आहे. मुंबई-पुणे-नाशिक हा पट्टा प्रबळ राहिला असला तरी, नागपूर, औरंगाबाद आणि इतर ठिकाणी विकेंद्रीकरणाचे प्रयत्न मर्यादित यश मिळवू शकले आहेत. भविष्यातील धोरणांना एक अधिक सूक्ष्म, भौगोलिकदृष्ट्या संवेदनशील दृष्टीकोन आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान, शाश्वतता आणि समावेशन यावर भर देणे, तसेच प्रत्येक प्रदेशाच्या सामर्थ्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. भौगोलिक समतोल साधणे ही केवळ आर्थिक गरज नसून सामाजिक न्यायाची आणि राज्याच्या दीर्घकालीन सामर्थ्याचीही गरज आहे. राज्याच्या औद्योगिक धोरणाच्या भविष्यातील विकासासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि सर्व प्रदेशांचा सहभाग यांचा समन्वय साधणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्राच्या औद्योगिक धोरणांनी राज्याला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले आहे. परंतू प्रादेशिक असमानता अद्यापही मोठे आव्हान आहे. भविष्यातील धोरणे शाश्वतता, हरित ऊर्जा, डिजिटल उद्योग, आणि ग्रामीण भागातील औद्योगिक विकास यांवर केंद्रित असणे गरजेचे आहे.

सारांश:

महाराष्ट्र शासनाने १९६० पासून २०२५ पर्यंत विविध औद्योगिक धोरणे राबविली. या धोरणांचा उद्देश राज्याचा आर्थिक व औद्योगिक विकास, रोजगारनिर्मिती, आणि प्रादेशिक संतुलन साधणे हा होता.

सुरुवातीला मुंबई-पुणे परिसरात उद्योगांची प्रचंड वाढ झाली, ज्यामुळे प्रादेशिक असमानता निर्माण झाली. १९८०–२००० दरम्यान पुणे, नाशिक, औरंगाबाद येथे ऑटोमोबाईल व इलेक्ट्रॉनिक्स उद्योग वाढले, तर विदर्भात खनिजाधारित उद्योगांना चालना मिळाली.

२००० नंतर आयटी व सेवा उद्योगांचा उदय झाला. पुणे, मुंबई, नवी मुंबई हे आयटी केंद्र बनले. २०१५ नंतर स्टार्टअप्स, हरित ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहन उद्योग, आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांना प्रोत्साहन मिळाले.

भविष्यातील धोरणे शाश्वत विकास, हरित ऊर्जा, डिजिटल उद्योग, आणि प्रादेशिक संतुलन यांवर केंद्रित

असतील. या शोध निबंधातून स्पष्ट होते की, महाराष्ट्राने औद्योगिक विकासात अग्रगण्य भूमिका निभावली आहे, परंतु प्रादेशिक असमानता हे अजूनही मोठे आव्हान आहे. भविष्यातील धोरणे शाश्वतता, हरित ऊर्जा, आणि ग्रामीण भागातील औद्योगिक विकास यांवर केंद्रित असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC). (विविध वर्षे). वार्षिक अहवाल. महाराष्ट्र शासन.

२. भारत सरकार, अर्थ मंत्रालय. (विविध वर्षे). आर्थिक सर्वेक्षण.

३. विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) कायदा, २००५. भारत सरकार.

४. केळकर, आर. वाय. (२००५). महाराष्ट्रातील औद्योगिक वसाहती: एक भूगोल. पुणे: दीनानाथ मंगेशकर प्रकाशन.

५. पाटील, एस. एम. (२००८). महाराष्ट्रातील औद्योगिक विकास: एक प्रादेशिक अभ्यास. दिल्ली: कॉन्सेप्ट पब्लिशिंग कंपनी.

६. अहिरराव, के. आर. (२०१२). महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमानता: औद्योगिक दृष्टिकोन. इंडियन जर्नल ऑफ रिजनल सायन्स, ४४(२), १०१-११५.

७. देशपांडे, एस., आणि नारायण, ए. (२०१५). महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था: परिवर्तन आणि आव्हाने. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

८. महाराष्ट्र शासन, उद्योग विभाग. (२०१९). महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (माय इंडस्ट्रीज) धोरण २०१९.

९. फडणवीस, देवेंद्र. (२०२१). महाराष्ट्राचे भविष्य: नवीन दृष्टीकोन (विचार मंथन).

१०. महाराष्ट्र शासन, नियोजन विभाग. (२०२३). महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण २०२२-२३.

११. https://www.midcindia.org

१२. https://www.dpiit.gov.in

१३. https://msme.gov.in

१४. https://en.wikipedia.org

१५. https://thedocs.worldbank.org